

LORD DUFFERİN TARAFINDAN HAZIRLANAN MISIR ISLAHAT PROGRAMI (MANASI, ETKİLERİ, SONUÇLARI)

Sevda ÖZKAYA

Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
sozkaya@kastamonu.edu.tr.

Makale Geliş Tarihi:05.07.2017 Makale Kabul Tarihi:08.11.2017

Özet

Tarihin her döneminde önemli iktisadi-siyasi merkezlerden biri olan Mısır'ın XIX. Yüzyılın değişen dengeleri içerisinde giderek yükselen bir rekabetin sahası haline gelmiştir. Bunun sebepleri arasında Süveyş Kanalı'nın açılışı, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetinin zayıflaması ve Sanayi Devrimi neticesinde yeni pazar ve hammadde kaynaklarına ihtiyaç duyan kapitalist devletlerin, başta İngiltere olmak üzere, yeni politikaları sayılabilir. Söz konusu politikalar arasında en dikkat çekici olanı ise Osmanlı topraklarında "islahat" taleplerini içerenidir.

XIX. yüzyılda Osmanlı coğrafyasının en kârlı toprak parçalarını kontrol altında tutmak, bir süre sonra tamamen ele geçirebilmek için bu politikaya Anadolu, Balkanlar ve Kuzey Afrika dâhil edilmiştir. İngiltere'nin Hindistan yolu üzerinde bulunan, nehir taşımacılığı, deniz ticareti ve bereketli toprakları sayesinde cazibe merkezi olan Mısır'ın Osmanlı Devleti için büyük bir probleme dönüştüğü bu dönemde İngiltere bölgede başka hiç bir devlete şans tanımayacak şekilde kontrolü ele geçirmiştir.

Arabi Paşa meselesi sebebiyle bölgeye silahlı müdahale fırsatını değerlendirdiği 1882 senesinde İstanbul Elçisi Lord Dufferin'i bölgede sıkıntıları ortadan kaldıracak "islahat"ları tespit etmesi ve yapılması gereken düzenlemeler için görevlendirerek Mısır'a göndermiştir.

Lord Dufferin, yetenekli ve başarılı bir diplomat olarak kısa zamanda yaptığı çalışma neticesinde Mısır için "islahat programı" hazırlamıştır. Mısır'ı iktisadi-idari olarak sıkıntılardan kurtaracağı, halkın refahını sağlayacağı düşünülen islahat programının içeriği, anlamı ve tesirini arşiv belgeleri ışığında ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: *Islahat Programı, Mısır, İşgal, Osmanlı Devleti, İngiltere.*

Egypt Reformation Programme That Arranged By Lord Dufferin (Meaning, Effects and Results)

Summary

It is seen that Egypt, which was one of the important economic and politic centers in all periods of the history, was becoming the arena for a rising competition through changing balances of 19th Century. Some of the principal causes of that situation were opening of the Suez Canal, the Ottoman State's lose of power and new politics of the capitalist States- especially England- which need new sources after the industrial revolution.

This politics in order to control the most strategic lands of Ottoman State in 19th Century and after a while, invade them totally. England took the control over Egypt that was on its way to India and an attraction center because of the river navigation, maritime traffic and plentiful lands.

Lord Dufferin, to Egypt with the mission of preparing a plan for the "reformations" which would finish the problems in the area immediately in 1882 in which it used the opportunity of making armed intervention because of Arabi Pasha matter.

In this article, content, meaning and the effects of the reformation programme, which was thought to recover Egypt from economic and managerial problems and provide social welfare, was tried to be exhibited in the light of archival documents.

Keywords: *Reformation Programme, Egypt, Invasion, Ottoman State, England.*

Giriş

19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti siyasi ve iktisadi olarak parçalanmaya yüz tutmuşken İngiltere bilhassa Sanayi Devrimi neticesinde bir dünya gücü haline gelmeye başlamış ve iktisadını sömürgecilik anlayışı üzerine inşa etmişti. Geniş ve bereketli toprakları içeren Osmanlı coğrafyası İngiltere için vazgeçilmez bir pazar ve kaynak olarak durmaktaydı. Bu sebeple söz konusu yüzyılda iki devletin ilişkileri bu çerçevede şekillenmiştir.

Bu ilişkilerin yürütülmesinde İngiliz elçiliklerinin, konsolosluklarının, askeri konsolosluklarının hazırlamış oldukları raporlar, görevli oldukları bölgelerde yürütmüş oldukları çalışmalar son derece önemliydi. Henüz doğrudan askeri bir işgal için şartların oluşmadığı bu dönemde İngiltere, diplomatik yollardan siyasi ve iktisadi ayrıcalıklarını, elde edeceği kârın oranını artırmayı ve sürdürülebilir kılmayı diplomatik yollarla temin etmekteydi. Elbette zaman içerisinde değişen şartlara uygun olarak diplomatik faaliyetler bir baskı unsuruna dönüşmüş ve şiddeti giderek artmıştır. Sözü edilen politikanın İngiltere açısından belirleyici unsurları, Rusya ve Fransa'nın kontrol altında tutulması ve Osmanlı Devleti'ni yanında tutmak olarak ifade etmek mümkündür.

Osmanlı Devleti'ne sunulan kredi imkânları, ulaşım ve haberleşme altyapısının güçlendirilmesine yönelik projeler ve dolayısıyla Osmanlı topraklarını ve pazarını sadece İngiltere'ye hammadde sağlayan ve gelir getiren bir kaynağa dönüştürmek hedefi dışında; bölgeye yönelik iyi tasarlanmış "reformlar" sayesinde Osmanlı Devleti'nin çöküşünü geciktirerek mümkün olan en fazla faydayı temin etmek gayesi, İngiliz politikasının temelini meydana getirmekteydi. İngiltere'nin gönderdiği temsilciler tarafından hazırlanan, "reform" yahut "ıslahat" talepleri XIX. Yüzyılda İngiltere-Osmanlı Devleti ilişkilerinde dikkat çekici hale gelmiştir.

Özellikle Napolyon sonrası Avrupa'da iktisadi bir liderliğe soyunan İngiltere öncelikle Osmanlı Devleti'ndeki temsilciliklerini devletleştirmek ihtiyacı duymuş daha sonra Dışişleri Bakanı Lord Palmerston ise (1830-1841) Osmanlı merkez ve taşra yönetimlerini gözlemlmelerine, zaafalarını ve hatalarını tespit etmelerine büyük bir önem vermiştir(Kocabaşoğlu, 2004: 45).

Bu bakış açısı ile İngiltere'nin İstanbul Elçisi Lord Dufferin Mısır'ın işgalinin ardından "Mısır'a özgürlük" sloganı ardında bölgede İngiliz menfaatlerine hizmet edecek bir ıslahat programı hazırlamakla görevlendirilmiştir. Lord Dufferin, iktisadi ve siyasi manada Mısır'ın görünürde Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmakla birlikte özerk bir yönetime kavuşturulmasını amaçlayan bir dizi reform önerisini İngiliz Hükümeti'ne sunmuş ve öneriler yürürlüğe konmuştur. Osmanlı Devleti programı İngiltere'nin bölgede uzun zaman kalmasını sağlayacağına inanmıştır.

İngiltere'nin Mısır Islahat Programının İçeriği ve Osmanlı Devleti'nin Meseleye Bakışı:

Düveli Muazzama ile Osmanlı Devleti arasında 14 Temmuz 1878'de akdedilen Berlin Antlaşması ile Doğu Rumeli ve Makedonya dışında Osmanlı Devleti'nin Avrupa toprakları elden çıkmakta; kalan yerlerde ise idari, iktisadi, adli reformlar yapılması öngörülmektedir. Anadolu topraklarında da bu reformların gerçekleştirilmesi şarta bağlanmaktaydı. Antlaşmanın 61. ve 62. Maddeleri bu konuya açıklık getirmekteydi. İşte Osmanlı topraklarında Avrupalı Devletlerin özellikle İngiltere'nin denetimi, talepleri ve dayatmaları çerçevesinde geliştirilen ıslahat yahut reform politikaları bu dönemden sonra Osmanlı Devleti'nin iç ve dış meselelerinde ciddi bir yer kaplamıştır (Kocabaşoğlu, 2004: 117-120). Hatta bu dönemden sonra İngiltere, mevcut konsolosluklarına¹ ek olarak "askeri konsolosluk"lar ihdas etmiş ve bu uygulamasını Berlin Antlaşması'na dayandırmıştır. Zira askeri konsolosluklar vasıtasıyla menfaat alanı olan bölgelerde ıslahat işini takip etmeyi planlamıştır.

Yine bu ıslahat politikasının Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasının İngiliz çıkarlarına uygun düştüğü bir dönemde önem kazandığını unutmamak gerekmektedir. Böylece Osmanlı Devleti'nin önce Avrupa'daki topraklarında ıslahat yapması talebiyle başlayan girişimler zamanla Anadolu ve Kuzey Afrika gibi merkezlere de yayılmıştır. Anadolu'da başta Ermeniler olmak üzere gayrimüslim tebaanın eşitliğinden bahsedilerek girilen ıslahat baskısı bir zaman sonra Mısır'a, Hindistan yolunun tehlikeye girmesini önlemek ve Süveyş Kanalı'ndan sağlanacak geliri kontrol altına almak, 1882'de yapılan askeri müdahaleyi Avrupa ve Osmanlı Devleti'ne haklı göstererek bölgede kalıcı olmak amacıyla genişletilmiştir.

Konunun temasını oluşturan "Islahat" politikasının önemini anlamak bakımından öncelikle Ermenilerin beklentilerine cevap verilmesi isteğiyle Avrupa devletlerinin İstanbul elçilerinin Osmanlı Devleti'ne verdikleri notaları hatırlamak gerekir. Bu notalar İngiltere'nin siyasi ve iktisadi işgalinin diplomatik zeminini ortaya koymaktadır. 11 Haziran 1880 tarihli notada Osmanlı Devleti'nin Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi uyarınca yapması gereken ıslahatları ancak dış müdahaleler ile gerçekleştireceğine inandıklarını ifade etmektedirler (Karaca, 2011: 243).

Avrupa topraklarında gerek Anadolu'da ve gerekse Mısır'da uygulanan "ıslahat" politikası sadece İngiliz çıkarları düşünülerek hayata geçirilmiştir. Ancak burada Osmanlı Devleti'nin meseleye bakışı göz ardı edilmemelidir. Öncelikle

¹ İlk İngiliz elçisinin İstanbul'a vardığından sonra Osmanlı Devleti'nin önemli ticaret merkezlerine konsolosluklar tayin etmesi İngiltere'nin iktisadi çıkarlarını söz konusu topraklarda en üst düzeyde temin etme gayretinin bir ispatıdır. Aynı politika Fransa tarafından da takip edilmiş ve İngiltere ile Fransa konsoloslukları arasında çeşitli sıkıntılar yaşanmıştır. Mısır her iki devletin uzun bir zamandan beri iktisadi ve siyasi manada rekabet sahası olması münasebetiyle Mısır'da İngiliz konsoloslukları Fransız konsoloslukların muhalefeti ile karşılaşmışlardır. Mısır'a ilk İngiliz Konsolosu 1583 tarihinde gönderilmiş olmasına rağmen bahsi geçen sıkıntılar nedeniyle Mısır'da İngiliz konsoloslukları ancak XVII. Yüzyılın ortalarına doğru kurulabilmiştir. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münâsebetleri (1580-1850)*, TTK., Ankara, 2013, s. 57,58.

İngiltere olmak üzere Düveli Muazzama'nın denetiminde Osmanlı topraklarında gerçekleştirilmesi talep edilen "iyileştirmeler"e Osmanlı Devleti tarafından hoş bakılmamış, yapılan baskılara direnç gösterilmiştir.

Yukarıda bahsi geçen "askeri konsoloslar" İngiliz Dışişleri Bakanlığınca "siyasal ajan" olarak tanımlanmışlardır. Sadece Osmanlı yöneticilerini şüphelendirmemek adına kendilerine konsolos denilmiştir. Bu görevliler bölgeleri ile ilgili her türlü istihbaratı yapabilme, sıkça haberleşme, Osmanlı yöneticilerini uyarma, önerilerde bulunma yetkileri ile donatılmışlardır (Kocabaşoğlu, 2004: 135-137).

Lord Dufferin'in İstanbul Büyükelçisi olmasından sonra bu tavırda değişiklik olmuştur. Bu değişikliğin temel sebebi İngiltere'de iktidara gelen yeni hükümdardır. 1880 yılında Lord Salisbury yerine liberallerin lideri W. E. Gladstone² seçimi kazanmıştır. Gladstone askeri konsolosların bir kısmını geri çekmiş bir kısmının sivil konsolos olarak görevlerine devam etmelerini sağlamıştır. Zaman içerisinde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasından yana olan tavrından vazgeçilmiştir³. Bu sebeple İstanbul'daki Büyükelçi Lord Dufferin'e Dışişleri Bakanı Lord Granvill tarafından gönderilen mesajda Anadolu'daki askeri konsoloslara ihtiyaç kalmadığını iletmiştir. Osmanlı Devleti'nin "ıslahat" yapmak konusundaki isteksizliği bunun bahanesi olarak gösterilmiştir (Kocabaşoğlu, 2004: 143-146).

Gladstone, Haziran 1881'de Lord Dufferin'i İstanbul'a elçi olarak göndermiştir. Dufferin göreve gelir gelmez Ermeni talepleri konusunda çalışmaları devam ettirmiştir. Ermeniler bu durumdan memnuniyet duymuşlardır. Çünkü Lord Dufferin, ıslahat programları hazırlamak ve uygulanmasını sağlamak konusunda tecrübeli bir diplomattı. Zira daha önce Lübnan'da benzer bir çalışma yapmıştı⁴. Yine daha sonra Mısır için hazırlayacağı programda da tıpkı sözü edilen diğer çalışmalarında olduğu gibi Osmanlı Devleti ıslahatları yerine getirmese İngiltere'nin

² William Ewart Gladstone, İngiliz Parlamentosu'nun Avam Kamarası'na bir muhafazakâr olarak katılmış bir süre sonra liberalizmi savunmuş ve 1890'lara kadar aktif siyasetin içinde yer almıştır. Maliye Bakanlığı, Koloniler Genel Sekreterliği görevlerinde bulunmuştur. 1868'de Kraliçe tarafından hükümeti kurmakla görevlendirilmiş ve İngiltere'nin siyasetinde son derece önemli ve belirleyici bir yere sahip olmuştur. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karaca, *a.g.e.*, s. 25-66.

³ Liberallerin liderliğini yapan Gladstone, statükonun muhafazası sebebiyle Osmanlı Devleti'ne İngiltere'nin yardım yapmasını eleştirenlerin başında gelmekteydi. Zira Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının kaçınılmaz olduğuna karar veren İngiltere böylece doğacak tehlikeleri bertaraf edebilmek adına Osmanlı topraklarının bir kısmının doğrudan doğruya kontrolünü ele geçirmeye karar vermiştir. Mısır'ın işgali bunun bir parçasıdır. İngiltere'nin Gladstone ile değişen siyaseti hakkında bkz. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK., Ankara, 2003, s. 529-532.

⁴ Lord Dufferin İstanbul'a geldiğinde İngiltere'nin Anadolu topraklarında Ermeniler ve Kürtlerin özerk bir yapıya kavuşmasını sağlayarak Osmanlı topraklarını parçalamaya yarayacak ıslahatları hayata geçirmeyi başaramayınca Mısır'ı ele geçirmek için Anadolu ıslahatı konusunda yeni bir yol benimsemiştir. İngiltere'nin bu yeni planı şöyleydi; "...İngiltere devleti Anadolu ıslahatı meselesince teklifâtını icrâ etdirememesinden ve Mısır'ın temlikini taht-ı teminde tutmak emeli olmasından dolayı ol bâbda Rusya'yı iskât ve Anadoluca hudûd-u Osmaniye'nin mahfûziyeti esâsı üzerine Kıbrıs mu'âhedesiyile vuku'u bulan taahhüdât-ı mâ'lûmeden kendisini iskât etmek için Rusya'nın Ermenistan'a mutasarrıf olabilmesine müsâid bulunacağı ve hatta bu maksadın İngiltere Kabinetosu'nda tahrir eylediği..." bkz. BOA. Y. PRK. AZL., D.6, G. 113, 2 Z. 1300.

Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruması yükümlülüğünün ortadan kalkacağını ifade ederek baskı oluşturmuştur (Karaca, 2011: 246-247). Islahatlarla ilgili olarak denetim mekanizmasına diğer Avrupalı devletleri dâhil etmeyi önermiş, olumlu cevap alamaması durumunda İngiliz görevliler vasıtasıyla bunu yapma imkânı bulmuştur.

Mısır'da İngiltere'nin "ıslahat" girişimi açık bir şekilde işgalin ardından söz konusu olmuştur. Mısır'ın İngiltere tarafından işgal edilmesi süreci uzun bir zamana yayılmıştır. Mısır, İngiliz-Fransız rekabetinin şiddetli yaşandığı bölgelerin başında gelmektedir. Gladstone Mısır'ın ve Süveyş Kanalı'nın İngiliz çıkarları için önemine sıkça dikkat çekmekte ve çıkarların temini için bölgenin güvenliğinin sağlanması gerektiğini ifade etmekteydi. Bölgenin güvenliğinin sağlanması ise ancak İngiliz askerinin müdahalesi ile mümkün olabilirdi. Mısır, Mehmet Ali Paşa döneminden başlayarak Batılı devletlerin siyasi ve iktisadi meselelerinden biri haline gelmişti. Çünkü Osmanlı Devleti'nin askeri ve iktisadi zafiyetini gözler önüne seren hadiseler arasında Mısır Valisi'nin Padişah'a kafa tutması ve O'nu çaresiz bırakması gelmekteydi. Giderek güçlenen iktisadi hayatı ve modernleşen ordusu sayesinde bölgede bir tehdit unsuru olmuştu. Böylece Mısır meselesi uluslararası bir boyut kazanmıştır.

İsmail Paşa döneminde modernleşme ve özerkleşme adına girilen masraflar Mısır maliyesini bir buhrana sürüklemekle birlikte Süveyş Kanalı'nın açılması bölgenin gelir getiren önemli bir kaynağa sahip olmasını sağlamıştı. Ancak Kanal inşası ve açılışı için harcanan para Mısır'ı iflasla karşı karşıya bırakmıştı. Böylece İngiltere'nin daha Kanal açılmadan önce Mısır'ı işgal etme planlarının çok daha açık bir biçimde ifade edildiği bir döneme girilmiştir⁵. İngiltere'de liberaller ve muhafazakârların Hindistan yolunun emniyetinin sağlanması konusunda görüş birliğine varmasıyla birlikte Gladstone'un Kanal'ın açılışını avantaja çevirmek yönündeki politikaları Mısır'da hâkim güç olma düşüncesini pekiştirmiştir⁶. Ancak Gladstone iktidarından önce Hindistan'ın anahtarı olarak İstanbul görülürken iktidar değişikliği ile birlikte bu görüş de değişmiştir. İşte bu politikanın yürütülmesi sürecinde Gladstone, emperyalist bir tavır sergilemekten kaçınarak özgürlüklerin savunucusu olduğu iddiasının arkasına saklanmıştır. Bu ise incelenen "Mısır Islahat Programı"nın temelidir.

İskenderiye'de gayrimüslimleri tehlikeden kurtarmak bahanesi ile başlayan bombardımanın ardından İngiliz müdahalesinin haklılığını gösteren yayınlar yapılmış 18 Temmuz 1882'de işgal gerçekleşmiştir. Gladstone, Avrupalı güçler ve Osmanlı Devleti bölgedeki asayişsizliği önlemek için bir girişimde bulunmadığından

⁵ Süveyş Kanalı için yapılan harcamalar ve Avrupalı devletlerin kanal üzerinden Mısır'daki rekabetleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Seveda Özkaya, *Süveyş kanalı, XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Bir Rekabet Unsuru (Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre)*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2015, s. 45-75.

⁶ Gladstone, kendisini tiranlık karşıtı, özgürlük ve demokrasinin savunucusu olarak göstererek emperyalist hedeflerini daha kolay ve hızlı bir biçimde hayata geçirmenin bir yolu olarak benimsemiştir. Bkz. Karaca, *a.g.e.*, s. 420-425.

müdahalede haklı olduğunu ve bundan böyle tek başına İngiltere'nin Mısır'a özgürlüğü, adaleti getireceğini beyan etmekteydi⁷. Gladstone, Mısır'da işgalin geçici olması gerektiğini ifade etmekle birlikte burada İngiliz tabiiyetinin devam etmesi gerektiğine inanmış, müdahalenin gayesinin Mısır'da milliyetçilere karşı Hidiv'in otoritesini yeniden tesis etmek ve güvenliği sağlamak olduğunu dile getirmiştir. İslahat programı hazırlığına hızlıca girişilmesi bunu ispat eder nitelikteydi. Ancak söz konusu hedefin gerçekleştirilmesi için yapılacak ıslahatlar uzun bir zamanı gerektirmekteydi. Bu ise İngiltere'nin çok uzun zaman bölgeden çıkmamasını sağlayacaktı. Fransız etkisi bertaraf edilmeli ve İngiltere yegâne söz sahibi olmalıydı (Armaoğlu, 2003; 411-413).

İslahat politikasına diğer devletler müdahale etmeyi düşünmemekle birlikte iktisadi bakımdan stratejik öneme haiz Süveyş Kanalı'nın güvence altına alınması sair devletleri de ilgilendirmiştir (BOA. Y.PRK.PT., D. 1, G. 135, 15 ZA. 1299). İngiltere, işgalden sonra İstanbul elçisi Lord Dufferin'i Kahire'ye göndererek bir düzenleme yapmakla görevlendirmiştir. İngiltere'nin böyle bir yol izlemesine Gladstone "*her memleketde ittihâz olunacak tedâbîr-i siyâsiyenin esâsını evvelce o memleketin ahvâlîne tamamıyla kesb-i vukûf ve malûmât ederek bâdehû ta'yin etmelidir...*" sözleriyle açıklık getirmiştir. Yine Lord Dufferin'in bölgeye gönderilmesi Mısır kıtasının ahvâl-i sahîhâsının tamamıyla tahkîk ve tedkîk edilerek İngiltere'nin Mısır'da ileride takip edeceği politikayı tayin edecek ayrıntılı bir raporun hazırlanması içindi (BOA. Y.PRK.MK. D. 2, G. 13, H. 29 12 1302). Söz konusu raporda geçen düzenlemeler Mısır'da İngiliz kontrolünde bir idari, iktisadi ve askeri yönetim anlamı taşımaktaydı. Lord Dufferin bu konuda bölgede bir araştırma yaptıktan sonra raporunu hazırlamıştır.

Lord Dufferin, görevlendirilmesi söz konusu olunca Sultan (II. Abdülhamit) ile de görüşmede bulunmuştur. Bu görüşmede Mısır'ın huzurunun sağlanmasının Devlet-i Âliye için son derece önemli olduğu konusu gündeme gelmiş ve Mısır'ın mevcut durumunun her zamankinden daha fazla güçlü bir idareye muhtaç olduğu ifade edilmiştir. Bu görüşmede yine "*memleketde huzûr ve asâyiş kâmilin iâde olunduktan sonra bile zuhûru melhûz olan bi'l-cümle ihtimâlâtı tedâbîr-i müessere ile bertaraf edebilecek derecede iktidâr ve metâneti hâiz bir idârenin bulunması elzemdir*" tespiti tekrar edilmiştir (BOA., HR. SYS., D.1005, G. 98, M. 19.7.1882). Kısa süre için huzur tesis edilse bile ileride doğabilecek problemlerin önünü almak da yine güçlü bir idarenin mevcudiyetine bağlıdır ifadesi "ıslahat programı"nın önceliğinin yeni bir idari düzen olacağına işaret etmektedir.

⁷ Mısır'da Mısırlıların faydasına bir iktisadi politikanın izlenmesi ihtimali İngiliz çıkarlarına ters düşmekteydi. Mısır'ın mevcut idari yapısının korunması İngiliz sanayisi için önemliydi. Mısır'da İngiliz etkisinin ortadan kalkması Hindistan'la olan bağların kesintiye uğraması anlamını taşımaktaydı. Bu unsurlar hem işgalin sebepleri hem ıslahat faaliyetinin başlıklarını oluşturmuştur. Mısır'ın işgali konusunda izlenen politikalar hakkında bkz. Özge Özkoç, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı, Modernleşme, Merkezileşme, Özerklik*, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2015, s. 179. Mısır'ın işgal süreci hakkında bkz. Sevda Özkaya, *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. Basılmamış Doktora Tezi, 2007, s. 231-238.

İngiltere, askerinin Mısır'dan kısa zamanda geri çekilmesini imkânsız görmekteydi. Mısır'ın iktisadi ve siyasi sıkıntılarını çözmek için gerçekleştirilmesi gereken reformları Hidiv'in hiç bir yardım almadan yapabilecek bir otoritesi yoktu. Zira Hidiv'in siyasi otoritesi büyük bir yara almıştı. İngiliz Hükümeti Mısır'da öncelikli gayesinin Mısır halkının hiç bir sınıf ayrımı gözetilmeksizin, Müslim yahut Gayrimüslim, refahını sağlamanın ve korumanın yolunun Hidiv'in otoritesinin yeniden tesisi olduğunu ifade etmekteydi. Elbette bu, İngiltere'nin bölgede nüfuzunu tehdit eden yapılanmaları ortadan kaldırmak manasına gelmekteydi. Gelecekte de benzer sıkıntıların yaşanmaması için şart olarak görülen Hidiv'in otoritesinin yeniden tesisi meselesi ise kısa zamanda gerçekleştirilebilecek bir şey değildi. Böylece işgal ordusunun daha uzun bir zaman bölgede kalacağına işaret verilmiş olmaktadır. Bununla birlikte halkın refahı ve güvenliğini sağlamak, Mısır halkının özgürlüğü bir slogana dönüşmüş ve Lord Granvill 3 Ocak 1883'teki beyanatında ve Gladstone 9 Ağustos 1883'te Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada bölgede uzun süreli bir işgal yahut kontrole karşı olduklarını ifade etmişlerdir. Bilindiği üzere İngiltere'de askerinin bölgede kalacağı süre ve izlenecek politika, Mısır maliyesinin durumu gibi meseleler bir takım görüş ayrılıklarına yol açmıştı. Nitekim Lord Salisbury'nin Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmaya cevaben Lord Granvill bölgede asayişin sağlanmış olmasıyla birlikte ıslahat işinin ertelenmemesinin taşıdığı hayati önemden bahsetmiştir. Ertelenmesi durumunda bu işi başka bir devletin üstleneceğini böyle bir durumun ise İngiltere çıkarlarına tamamen ters düşeceğini ifade etmiştir. İşgalin hemen ardından İngiliz askerinin bölgede uzun süre kalmasını düşünmediklerini ancak ıslahat amacıyla oldukları yönündeki ifadelerine İngiliz yöneticiler çok uzun yıllar devam etmişlerdir. Bunda elbette öncelikle Fransa'nın ve diğer Avrupa devletlerinin şiddetli tepkilerini çekmemek fikri de etkili olmuştur. Granvill yaptığı açıklamalarda bölgede sadece İngiliz çıkarlarının değil Fransa Devleti'nin çıkarlarının da ancak asayişin temin edilmesine bağlı olduğunu bu sebeple dile getirmiştir. Hariciye Nazırı Lord Granvill'in açıklamaları Mısır'da izlenecek politikayı ayrı bir açıklamaya gerek kalmayacak kadar net bir biçimde ortaya koymaktadır;

"...Mısır'da emniyet ve asâyiş îade edilmiştir. Fakat eğer İngiltere şu aralık hatt-ı mezkûre hükümetinin tanzim ve islâh-ı idâresi husûsunu terk eyleyecek olursa bu emr-i mühimi başka bir devletin deruhde edeceği derkârdır. Mısır'dan İngiliz askerinin celb ve ihrâcı maddesine dâir şimdiden bir şey söylemek ne muvâfık ... ve ne de mümkündür fil-hakika Hükümet-i Mısıriye memleketce muktedir ve nüfûzu câri denilebilecek bir hale getirilmedikçe İngiliz askeri hatt-ı mezbûreden kaldırıldığı halde İngiltere Devleti'nin hem Mısır'a ve hem de Avrupa'ya karşı akdem-i vezâifinde kusur eylemiş olacağı muhakkaktır. Şimdilik yalnız şu kadar denilebilir ki devlet askerini lüzûmundan fazla Mısır'da bırakmak niyet ve efkârında değildir. Murâkabe-i mâliye usûlünün lağvı maddesine gelince Lord Salisbury usûl-i mezbûrenin ne tarafdârı olduğunu ve ne de olmadığını beyân eylemiştir. ... zan ve 'itikâdı 'acizâneme göre memleketi-i şarkıyyenin refâh ve saadetini en ziyâde temine sâlih olan şey Hükümet-i Mısıriye'nin takrir ve istimrârı maddesi olup İngiltere gibi Fransa'nın dahi emeli işbu neticenin istihsâlinden ibâret olsa gerekdir. İngiltere'nin meslek-i müttehizi ise

mezkûr neticeyi istihsâl ve binâberîn kendü menâfiyle beraber Fransa Devleti ve düvel-i sâire hukûk ve menâfiini temine kâfi ve kefildir. Câiz ki şu aralık Fransa Cumhuriyeti ile İngiltere Devleti beyinde cüz'ice bir infi'al olsun lâkin rey-i 'acizâneme göre işbu iki devletin dahi hatt-ı mezkûrede menâfiileri asâyış ve intizâmı memleketin istimrârıyla beraber ahâlinin refâh ve saâdet hâlinin istihsâli kaziyesinden 'ibâret bulunmasına nazaran müttehid demektir. İngiltere Mısırca tasavvûr eylediği islâhat hakkında Fransa'nın tasvibini mutazammın henüz bir gûne tebligât-ı resmîyeye dest-i resm olmamıştır. Eğer ki bunun bir iyi 'alâmet olmadığı gayr-ı münker ise de işbu ... Fransaca bugünlerde vukû'a gelen tebdil-i vükelâdan neşet etmiş olmak ihtimâli dahi vârid-i hatırdır. Bâb-ı âli cânibinden dahi murâkabe-i mâliye usûlünün ilgâsı reh-in-i tasvib olduğuna dair bulunan tebligâtdan başka bir tebligat 'ahz olunmamıştır. Almanya ve İtalya ve Avusturya devletleri câniblerinden salifü'z-zikr islahat tasavvûrâtına işbu devletlerin tahsin ve tasvibleri esâsen ... bulunduğu delâlet edecek sûretde ve yalnız malûmat -ı 'umûmiye kâbilinden olmak üzere ahz-ı malûmat edilebilmiştir. Petersburg'dan vuku'u bulan işârat bile heman bu zemine karib gibidir." (BOA. Y.EE. D.127, G. 40, H. 09 04 1300).

Lord Dufferin, Lord Salisbury, Lord Cromer gibi Mısır siyasetinde etkili isimler pek çok kez buna benzer açıklamalar yapmışlardır. Lord Dufferin Mısır'a gönderildikten sonra sözü edilen politikayı uygulamakta herhangi bir sıkıntı ile karşılaşmamak için Mısır halkını rahatsız edebilecek ifadelerden kaçınmış ve Mısırlıların kendi idare tarzını belirleyebilmelerini, bu konuda herhangi bir dış müdahalenin olmaması gerektiğini söylemiştir. Bununla birlikte bu özgürleşme ve ilerlemenin herhangi bir yardım almadan gerçekleşmesinin de imkânsızlığını ispatlamaya gayret etmiştir. Bu konuda öncelikle bir milli bağımsızlıktan söz etmeye başlamadan kendi kendini yönetme konusunda Mısırlıların eğitilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Lord Dufferin'e göre Mısır baştan yaratılmalıydı. İşte tam da bu noktada Büyük Britanya adeta bir eğitimci rolü üstlenmiş ve bölgede adalet, özgürlük ve halkın refahını sağlamayı bir vazife olarak üstlendiğini ve bu görev tamamlanmadan bölgeden çıkmayacağını Lord Dufferin aracılığıyla da dile getirmiştir (Carman, 1921: 54, 57).

Lord Dufferin, kapsamlı bir islahat programı hazırlamak üzere 1882'de Mısır'a gönderilmiştir. Lord Dufferin çok başarılı ve tecrübeli bir siyasetçi olduğundan hükümeti tarafından son derece karışık bir halde bulunan Mısır'a gönderilmiştir. Dufferin kendisi de bu görevden durumun karışıklığı sebebi ile tedirgin olmuştur. Lord Granvill elçinin siyasi görevlerinin kendisine Mısır'a vardktan sonra iletileceğini beyan etmiştir. Lord Dufferin etrafına bu görevin geçici olduğunu ifade etmişse de siyasi çevreler buna pek itibar etmemişler hatta bazıları Dufferin'in Mısır valisi olmak için Mısır'a gittiğini söylemişlerdir (BOA. Y. PRK. AZJ. D.6, G. 11, H. 29 12 1299).7 Kasım 1882'de İskenderiye'ye ulaşan Lord Dufferin'in 6 Şubat 1883'te sunmuş olduğu rapor anayasanın temelini oluşturmuştur. Lord Dufferin doğu toplumlarının ve yönetimlerinin özelliklerine vâkıf bir diplomattı. Zamanının çok olmadığını bildiğinden bölgeye ulaştığı andan itibaren çalışmalarına başlamıştır. İngiliz

Lord Dufferin Tarafından Hazırlanan Mısır İslahat Programı

Hükümeti bölgede izleyeceği politikayı bir an evvel tespit ve ilan edip hem kamuoyunu hem Avrupalı devletleri bilgilendirmeyi istemekteydi. Zira İngiliz kamuoyu askerlerin Mısır'ı kısa zaman içerisinde terk edip etmemesi konusunda ikiye bölünmüş, tahliyenin yakın zamanda gerçekleşmemesi durumunda ne kadar süre kalınacağına açıklanması beklenmekte, Avrupalı devletler ise özellikle Fransa bu konuda İngiliz kabinesinin kararını bildirmesini istemekteydi. Bu sebeple ivedilikle Lord Dufferin'in çalışmasını tamamlaması gerekmektedir. Böylece gelecekte İngiltere'nin Mısır'daki durumunun ne olacağı hakkındaki tartışmalara bir son verilecekti (Colvin, 1906: 21-37).

Lord Dufferin bölgede yaptığı çalışmalar neticesinde Mısır'da kamu hizmetlerinin işlemez durumda olduğunu tespit etmiş öncelikle bu konuda bir desteğe ihtiyaç olduğu noktasında görüş bildirmiştir. Raporun genelinde Mısır halkına umut vaat eden bir üslup hâkimdi. İsyancıların faaliyetlerine bir son verileceğine vurgu yapılmaktaydı. Zira müdahale isyancılar yüzünden gerçekleşmişti. İngiliz askeri sayesinde İskenderiye'de halk isyancılar tarafından bir daha katledilme korkusu yaşamayacaklardı. İngiliz askeri güvenliğinin teminatı olarak gösterilmekteydi. Mısır'da yaşayan Avrupalılar da İngiliz askerinin kısa zamanda çekileceğine inanmamaktaydı (Colvin, 1906: 21-37). Dolayısıyla görev tamamlanmadan askerinin çekilmeyeceği ve bunun uzun bir zaman alacağı aşikârdı. İngiliz kamuoyunun, tüccarının, iş adamlarının ve siyasetçilerinin de askerinin bölgede uzun zaman kalması yönünde fikir birliğine varmış olmalarında öncelikli sebep güvenlik problemiydi. Bir diğer etken ise daha fazla kâr elde etmek, üçüncüsü yeni bir pazar ve sonuncusu ise bölgede yaşayan vatandaşlarının çok daha özgür bir şekilde yaşamalarını sağlamak isteğiydi. Bütün bunlar için sadece isyancıları ortadan kaldırmak yetmezdi. Beraberinde Paşa ve Hidivlerin keyfi uygulamalarına son vermenin zorunluluğu üzerinde durulmaktaydı. Yapılacak ıslahatlar geleceğin garanti edilmesini sağlayacaktı (Carman, 1921: 54-57). Böylece ıslahatların İngiltere açısından siyasi istikrarı sağlamak amacıyla güden bir araç olduğu görülmektedir.

İslahat meselesinin öne çıkan başlıkları anlaşılacağı üzere şunlardan oluşmaktadır; askeri müdahalenin süresi meselesi, Hidiv'in bundan sonra sahip olacağı yetkiler ve İngiliz görevlilerin yönetimdeki rolü yani sadece bir danışmanlık hizmeti mi yürüteceğidir. Bu başlıklar arasında öncelikli olan ise İngiliz işgalinin süresidir. Lord Dufferin'in hazırlayacağı program düşünülen süreye uygun bir program olmak zorundaydı. İngiltere Hükümeti bu konuda henüz kesin bir karar vermediğinden Lord Dufferin'e yardımcı olamamıştır. İngiltere'de göreve gelen liberal hükümet Lord Dufferin'e 3 Kasım 1882'de bir takım talimatlar iletmiştir. Hariciye Nazırı Lord Granvill Mısır'daki isyanın İngiltere'nin askeri bir operasyonu ile bastırıldığını ifade etmekte ve bölgede otoriteyi yeniden tesis edeceklerini eklemekteydi. Bu ifadeler İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmediğine inandırmak gayesi olarak bakılabilir. Bu operasyonun amacının işgal değil Mısır'da isyanı, katliamı durdurmak, güvenliği temin etmek ve otoriteyi yeniden tesis etmek olarak göstermek gayreti.

Böylece bölgeyi tahliye etmek için düşünülen süre de düşünülen ıslahatların mahiyeti de üstü kapalı bir biçimde ortaya konulmaktaydı. Şöyle ki; Mısır'da idare yeniden düzenlenip, barış tesis edilene ve Mısır halkının refahı sağlanana kadar, makul bir özerk yapı geliştirilip Mısır maliyesi yabancı devletlere borcunu ödeyene kadar İngiliz askeri bölgede kalmaya devam edecektir. Lord Granvill'e göre bu hedefler hem İngiltere'nin hem Mısır'ın hem de Avrupa'nın gerçek hedefleridir. Böylece Lord Dufferin, Lord Granvill'in açıklamaları doğrultusunda öncelikle idari yapıyı ilgilendiren ancak içinde iktisadi, sosyal ve askeri yapıya dair maddelerin de bulunduğu ıslahat programını hazırlamıştır (BOA. Y. PRK. BŞK. D. 7, G. 69, H. 15 07 1300).

Bu gelişmeleri, yani İngilizlerin bu derece Mısır'da kökleşmesini sair devletlerin sükûnetle karşılamaları Elçi'nin dahi şaşırmasına yol açmıştır. Bölgenin Osmanlı toprağı olduğu hatırlanacak olursa Devlet-i Âliye ile yine bölgede eskiden beri nüfuz sahibi olan Fransa'nın sessizliği ise hayret verici olarak değerlendirilmiştir. Fransa bu süre içerisinde Mısır hususunda İngiltere ile haberleşmeyi kesmiş ve görüş bildirmemiştir. İngiliz kabinesi ise Fransa'nın menfaatlerinin de İngiliz müdahalesine bağlı olduğunu ifade ederek olabilecek sıkıntıların önüne geçmeye çalışmıştır. Ancak Bâbiâli'nin alacağı tedbirler hakkında kimsenin bir bilgisi yoktu. Bu arada Hidiv'in İngiliz kontrolünün sağlanmasındaki rolü unutulmamalıdır⁸. Padişah'ın İngilizlerin bu faaliyetlerine rıza göstermeyeceğine dair bölgede yayılan haberler bir heyecan yaratsa bile arkası gelmemekteydi. Bu süreçte Devlet-i Âliye'nin aleyhinde olan gazetelerde bile Mısır'ın Osmanlı Devleti için çok önemli olduğu, elden çıkması durumunda Haremeyn-i din cihetlerinin de hemen ardından kaybedileceği ve zaten İngiltere'nin gayesinin bu olduğu yönünde yazılar çıkmaktaydı (BOA. Y. PRK. BŞK. D. 7, G. 69, H. 15 07 1300).

İngiliz yöneticilerin Mısır'da kendini yönetme kültürünü yerleştirmek için bir eğitimci rolünü üstlenmiş olmaları ve görünürde buna hizmet edecek düzenlemeleri yapacaklarını ifade etmeleri aslında söyledikleri ile uygulamaları arasındaki çelişkiyi ortaya koymaktaydı. Çünkü Mısır'da meydana gelen ayaklanma bir bağımsızlık ayaklanması olarak değerlendirilmekteydi. Liberal hükümetin söylemleri bu durumu hoş görür bir mahiyet arz etse de Mısır halkının bunun için yeterli alt yapısı olmadığından dem vurarak her türlü müdahaleyi meşrulaştırmaya çalışmaktaydı. Lord Dufferin, Hariciye Nazırı Lord Granvill'e Mısır'da hemen bir meclis-i nüvvabın tekrar teşkiline uygun şartların olmadığını iletmekteydi (BOA. Y.EE. D. 127, G. 47, H. 10.04.1300). Program, İngiltere'nin bölgede kalıcılığını sağlamak için asker çekilse

⁸ Hidiv Tefvik Paşa'nın İngilizlere olan bağlılığı ve onların işini kolaylaştırması hakkında Mısır'dan İstanbul'a gönderilen bir telgrafta şu ifadeler yer almaktadır; "... Hayta zâde hayta zâdedir. Mülûk mülûkdur. İşte bu kaziye dahi Mısır'ın işinde mânevi olarak bir müşkilâtdır ki eğer Tefvik Paşa'nın kendi makâmı nisbetinde olsun ulûv-ü tabii ve şeref-i nefis olsaydı İngilizlerin bu derecelerde ilerleyemeyecekleri 'inkâd-ı çâkerânemce şüphesizdir..." Ayrıca Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında çıkabilecek bir savaş konusunda ise Arap Yarımadası'ndan çıkarılacak ordunun İngilizler ile baş edebileceği ifade edilmekte ve buna inananların İngiliz taraftarları olduğu dile getirilmektedir bkz. BOA. Y. PRK. BŞK. D. 7, G. 69, H. 15 07 1300.

Lord Dufferin Tarafından Hazırlanan Mısır İslahat Programı

bile söz konusu ıslahatları köklü bir şekilde yerleştirmek adına diğer İngiliz görevlilerin varlığını esas almaktaydı. Böylece Dufferin'in planı aslında işgalin farklı bir biçimde sürdürülmesi amacına hizmet etmiştir. Lord Dufferin "...Mısır'ın İngilizlerin maksad eyledikleri ıslahata isti'dad kesb etmek üzere ilhakı lüzumunu..." gördüğünü ve mevcut Mısır yönetiminin hiç bir hükmünün kalmadığını kabul eden bir tavır içinde olduğu için tepkilerle karşılaşacağını anlayınca Mısır'da bazı gazetelere beyanat vererek bu düşünceleri ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bunun sebeplerinden birisi bölgede herhangi bir tepkiyle karşılaşmadan rahatça çalışabilmek hem de İngiltere'de hükümet değişikliğinin yaşandığı bu sıralarda bir probleme yol açmamaktır (BOA. Y. EE. D. 128, G. 130, H. 05 04 1300). Programın en önemli vurgusu halkın söz konusu düzenlemeler kökleşmediği müddetçe Hidiv ya da Paşaların merhametine terk edilmeyeceğiydi. Böylece önerilen ıslahat programının maddeleri şöyleydi;

Yetkiler üç kurumda toplanacaktı. Bunlar, başında başbakanın bulunduğu Mısır Bakanlar Kurulu ve iki meclisti. Her bir bölge için halkı temsil eden bir vekil seçilmeliydi. Bu temsilciler sayıları dörtten sekize değişen oranda il meclisinin üyelerini seçeceklerdi. İl meclisinin üyeleri yasama meclisi için 16 üye seçecek diğer 14 üye Hidiv'in temsilcileri olacaktı. İl meclislerinde halkın seçtiği temsilciler her kent için iki temsilci seçecekler ve parlamento böylece oluşturulacaktı. Parlamento sekiz bakan ve 28 yasama meclisi üyesinden meydana gelecek ve yasama meclisi yılda en az bir kere toplanacaktı. Hükümetin bu meclise öneride bulunma hakkı olacak fakat veto hakkı olmayacaktı. İdari değişiklikler içeren hiç bir emir ya da kanun mecliste görüşülmeden ilan olunmayacaktı. Parlamento ve yasama meclisi ülke menfaatlerini ilgilendiren konularda birlikte oturum yapacaklar ve gerektiği zaman toplantıya davet edebileceklerdi. İktisadi durumu ilgilendiren konularda, yeni mali yükümlülüklerin belirlenmesi ve karara bağlanmasından da sorumlu olacaklardı. Tüm bu sayılan görevler yerine getirilirken İngiliz danışmanların tavsiyeleri dikkate alınacaktı. Onların yönlendirmeleri ile bu sistemin doğru bir biçimde işlemesi sağlanacaktı. İngiliz danışmanların yardımlarının amacı ise ileride Mısır halkına yabancıların müdahale etmesini önlemek olarak açıklanmaktaydı (Carman, 1921: 54-57). Böylece her idari birime Avrupalı danışmanlar yerleştirilmiş ve bu danışmanların hepsi Kahire'de bulunan İngiliz General Konsolosu'na karşı sorumlu kabul edilmişlerdir (Carman, 1921: 54-57). İngiltere'nin bölgede menfaatlerine hizmet edecek bu sistemi kalıcı hale getirebilmesi sözü geçen İngiliz görevliler yahut danışmanlarla mümkündü. Lord Dufferin de programında bu görevlileri idare mekanizmasının garantisi olarak tanımlamaktaydı. İdare mekanizması konusunda yapılacak ıslahatlara programda geniş yer verilmiş ve bunun dışında sulama, ordu, yargı, zabıta gibi konular da programda yer almıştır.

Hindistan'dan sulama şubesi için görevliler getirilmesi yönünde bir takım tedbirler düşünülmüş ve Mısırlılardan oluşan modern bir ordunun meydana getirilmesini öngören ıslahatlar önerilmiştir. Yine Lord Dufferin'e göre Darfur ve Kordufan'ın bir kısmı terk edilmeli ancak Hartum ve Sennar muhafaza edilmeliydi.

Ayrıca Berbere'den Sevakın'e bir demiryolu inşası konusunda ısrarcı olmuştur (Carman, 1921: 54-57).

Yeni idare düzenleme konusunda Lord Dufferin ile Hidiv arasında bir ihtilaf meydana gelmiştir. Bu ihtilafın sebebi meşrutiyet idaresi esasınca hazırlanan programda Hidiv Tevfik Paşa'nın nüfuz ve kudretininasgariye indirilmiş olması ve hatta ahâli-i Misriye'nin vekillerinden oluşacak Meclis-i Nüvvâb'ı Heyet-i Nüzzâr'ın muvafakatı olmaksızın cem' ve davet veya iade etmek hak ve yetkisi kendisine verilmemesidir. Böylece İngiltere, hatt-ı Misriyye'yi İngiltere adına yönetecek olan Tevfik Paşa'yameclis-i nüvvâbı toplamak veyahud dağıtmak için nüzzar-ı Misriyye'nin rıza ve muvafakatlarını zorunlu olmaktan çıkarmıştır. Sorun böylece çözülmüştür. Fakat aslında İngiltere'nin bu izni çok önemli değildir. Çünkü toplanması, açılması yahut dağıtılması gibi teşrifattan olan işler, Lord Dufferin'in gerçekleştirmek istediği amaç yolunda bir yer kaplamamaktadır. İngiltere'nin idare tarzında ıslahat olarak sundukları yukarıda da bahsettiğimiz üzere İngiliz görevlilerin talimatları doğrultusunda hareket etmeleri şartıyla Mısır bakanlar Kurulu'nun etkili hale gelmesinden ibaretti. Kesin karar mekanizması İngiltere vekil ve memurunun tekelinde olacaktı. Mısır Bakanlar Kurulu'nun müdahalesi sadece ülkede bir ecnebî idâresi mevcut olduğunu ahaliden saklamak içindi (BOA. Y. PRK. TKM. D. 6, G. 12, 21 C. 1300).

Ayrıca İngiliz Hükümeti ile Lord Dufferin arasında geçen görüşmelerin içerisinde yer alan bir husus da İngiliz işgal ordusunun masraflarının Mısır Hükümeti tarafından karşılanmasının sağlanmasıydı. İngiliz askerinin bölgeden çekilişinin ise ancak Mısır ordusu modern bir yapıya tam olarak kavuşunca gerçekleşebileceği ifade edilmekteydi; *"...Lord Granvil'in 28 Kanun-u Evvel tarihiyle Lord Dafrin'e keşide eylediği bir kıt'a telgrafnâme meâlinde dahi Hükümet-i Misriye'nin İngiliz askerinin işgali mesârifini Eylül'ün otuzundan itibaren te'diye etmesi lâzım geldiği ve bu mesârif senevî yedi yüz yirmi bin İngiliz lirasından ibâret olub Mart gâyesine tesâdüf eden birinci altı aylık taksitin mutlaka şehri-i mezkûr içinde ifâsı icâb eylediği ve on iki bin kişi tenzil ve tahdid edilen İngiliz kuvve-i askeriyesinin yerine kâim olacak olan Mısır kuvve-i cedide-i askeriyesinin teşkilat ve ıslahatı hitâma reside oldukça İngiliz askerinin peyder pey İngiltere'ye 'izâm ve i'âde kılınacağı anlaşılmıştır..."* (BOA. Y. EE. D. 127, G. 47, H. 10 04 1300).

Tüm bu düzenlemeler ile Mısır görünürde Osmanlı Devleti'nin atadığı Hidiv tarafından yönetilen, yıllık vergi ödeyen bir eyaleti olarak kalmaktaydı. Mısır'ın yöneticilerinindiğer devletler ile ilişkileri Osmanlı Devleti'nin izin verdiği sınırlar içerisinde kalacaktı. Geçmişte Mısır yöneticilerine tanınan ayrıcalıklar sayesinde kavuşulan özerk yapı yeniden tesis edilmeye çalışılır gibidir. Hidiv'in yetkileri arasında Kahire'deki genel konsoloslarla, konsoloslarla ve diğer şehirlerdeki konsolosluk şubeleri ile diplomatik ilişkilerde bulunma ve konsolosluk mahkemelerini denetleme hakkı bulunmaktaydı (Carman, 1921: 54-57).

Program hakkında İngiliz Avam kamarasında yapılan görüşmelerde bilhassa borçlar ve vergiler konusu üzerinde durulmuştur. Bahsedildiği üzere Meclis'te

Lord Dufferin Tarafından Hazırlanan Mısır Islahat Programı

görüşülmeden vergi ihdâs olunmayacağı ve "...hükümet-i merkûme adına icrası mukadder olan istikraz 4 milyon İngiliz lirasından ibaret olub bunun üç milyonunun tazminat olarak vuku'aât-ı ma'lûme sebebiyle musâb olanlara 'itâ ve bir milyonunun memleketi işgâle memur olan İngiliz askerlerinin masrafiyle Mısır Hükümeti'nin sair mesârifine hasr ve tahsis kılınacağını ve hükümetin tasarrufkârâne hareketle beraber şimdiye kadar vergiden muaf bulunan emlâkdan alınacak vergi sayesinde Mısır ahâlisinin istikrâz-ı mezkûr faizinden dolayı müddet-i bargiran altında kalmayacağını ve bu fâiz tasfiye-i duyûn nizamnâmesi ahkâmına tevfiikan ifâ kılınacağından İngiltere Devleti'nin fâiz-i mezkûrun te'diyesine müdâhale etmeyeceği" ifade edilmiş ve Lord Dufferin'in Meclis-i Nüvvâb'ın teşkiliyle polis ve jandarma tertibatı veteşkilatı hakkında olan teklifleri kabul edilmiştir (BOA. Y. PRK. TKM. D. 6, G. 12, 21 C. 1300).

Lord Dufferin Osmanlı devlet adamları ile yaptığı görüşmelerde de ıslahatların gerekliliğini anlatmakta ve ıslahat işi tamamlandığı zaman Osmanlı Devleti'nin kendisine müteşekkiri olacağını söylemekteydi. Mısır'a gidişinin merkezde şüpheyle karşılandığının farkında olan Büyükelçi çocuğunu İstanbul'da emanet bırakmış olduğunu Devlet-i Aliye'nin hukukuna dokunmaksızın Mısır'da görevini yerine getireceğini söylemekte ve Mısır'ı Napolyon'dan, Mehmet Ali Paşa'dan kurtaran İngiltere'nin yardımlarını hatırlatarak söz konusu ıslahat programının da Osmanlı Devleti'nin hukukuna zarar vermeyen Mısır'da huzuru temin etmeye yarayacak bir çalışma bir nevi yeni bir yardım çalışması olduğunu anlatmıştır (BOA. Y. EE. D. 128, G. 131, H. 02 06 1300).

Mısır'da milliyetçi subayların lideri konumuna yükselmiş bulunan Arabi Paşa'nın faaliyetleri bilindiği üzere İngiltere'yi işgale sevk eden sebepler arasındaydı. Lord Dufferin'in önerdiği yeni hükümet biçimi konusunda Times Gazetesi muhabirlerinden birinin sorularına Arabi Paşa'nın verdiği cevaplar dikkat çekicidir. Arabi Paşa, İngiliz işgaline karşı direnişi örgütlediği zamanın aksine olarak ıslahatları tasvip etmek bir yana kendisi bir hükümet kurma şansına sahip olsa İngiliz görevlilerden yardım alacağını, önemli mevkilere İngilizleri getireceğini beyan etmiştir. Bu ifadeler ise İngiliz basınında Arabi'nin olanlardan ders alması olarak yorumlanmıştır⁹.

Gerçekten de işgalin ardından bölgede İngiliz denetimine karşı ciddi bir direniş baş göstermemiştir. Mısırlı yöneticiler iktisadi bunalımla baş edemez hale gelmişlerdir. Zira geçmişte olduğu gibi mevcut durumda da Mısır halkını ve

⁹ Arabi Paşa'nın gazetecinin sorularına verdiği cevaplar özetle şöyleydi; "Lord Dafrin'in tasavvurâtına nazaran hatt-ı Mısıriye'de mes'ûliyet-i vükelâ usûlünün kâide ittihâz ve memleketin 'ayân veyâhûd Hindistan'da câri olan usûle tevfiikan bir nevi şûrâ-yı devlet ile mebûsandan 'ibâret olarak iki meclis mârifetiyle idâre olunacağını ... Arabi'ye kıraat eylediğimde eğer kendisine dahi bir hükümet teşkiline meydan bırakmış olsaydılar o yolda bir irâde tesis edecek idüğünü söyledi. Kimleri müdür (vükela) nasb ve tayin edeceğini ... ukû'bulan suale cevâben dahi herhalde Türkler ile Çerkeslerden vukû'a intihâb etmezdim dedi. Vükelâlık hidemâtını ifâ edebilmek için lâzım olan dirâyet ve ma'lûmât ve iffet ve istikâmet-i câmi'i Mısır Arablarından erbâb adamlar bulunabileceğini ... yollu irâde eylediğim suâle dahi bir lahzâcık tereddüdden sonra evet Arablarda yetişmez adam yoktur. Fakat onlardan yetişmeye değin İngilizlerden temur almak mümkün idi cevâbını vermişdir..." bkz. BOA. Y.EE. D.127, G. 42, H. 09. 04. 1300.

yöneticilerini aslında en fazla endişeye sevk eden şey ise kapitülasyonlardı. Zira kapitülasyonlar, Mısır'ın iktisadi ve siyasi iflasının belki de en önemli sebebiydi. Ayrıca bu yabancı denetimi Osmanlı Devleti'nin bölgede siyasi egemenlik hakkını ortadan kaldıran unsur olmakla birlikte Mısır'da Mısırlılar tarafından hayali kurulan özerk yahut bağımsız yapılanmanın önündeki en büyük engeldi. Ancak "ıslahat" adı altında Mısır'da modern bir devlet yapısı kurmaya yardımcı olacağını söyleyen İngiliz Hükümeti kapitülasyonlar konusunda bir açıklama getirmemekteydi. Öncelikle idari sahada düşünülen reformlar belli bir aşamaya getirilene kadar Mısır maliyesi üzerinde yabancı denetimi devam etmiş bu konuda düzenlemeler sonraki yıllarda söz konusu olmuştur.

Görüldüğü üzere Avrupalı güçlere, Osmanlı Devleti'ne, Mısır yöneticileri ve halkına bölgede özgür ve modern bir sistem kurmak için eğitici rolünü üstlendiğini anlatan İngiliz yetkililer kurdukları sistemle Mısır'ın idari, iktisadi kontrolünü ele geçirmişlerdir. Sömürgecilik tarihinin başlamasından çok daha evvel Avrupalı güçler kendileri dışında kalan bütün milletleri ilkel ve kendileri tarafından eğitime muhtaç gören bir tutum izlemişler ve öteki kabul ettikleri, menfaatleri için tehlikeli buldukları her türlü varlığı kontrol altında tutmayı düstur edinmişlerdir. Bunun ve İngiliz emperyalizminin en bariz örneklerinden birisi görüldüğü üzere Mısır'da yaşanmıştır. İngiltere'nin Mısır'da tek hâkim güç olmak amacına hizmet eden Lord Dufferin'in programının uygulanması adım adım gerçekleşmiştir. Lord Dufferin Mayıs 1883'te Mısır'dan ayrılmıştır.

Islahat programının hayata geçirilmesi uzun bir zamana yayılmıştır. Lord Dufferin'in bölgeden ayrılışı ve programı sunmasının ardından zaman zaman programa bir takım ilaveler yapılmıştır. Kapitülasyonlar ile ilgili olanı da bunlardan birisidir. Osmanlı Devleti İngiltere'nin söz konusu ıslahat girişimlerinin asıl maksadının zaman kazanma olduğunu başından itibaren farkında olmuştur. Yapılan ilaveleri de bu minvalde değerlendirmiştir. Bölgede hukuken Osmanlı Devleti'nin egemenlik hakkı henüz devam ettiğinden önerilen yenilikler Babiâli'nin incelemesine sunulmuştur. İçinde kapitülasyonlar konusunun da yer aldığı ilavelerden bazısını içeren 1304 tarihli bir belgede öncelikle Mısır'da uzun bir zamandır etkili olan kapitülasyonların güçlük derecesini bir ölçüde azaltmak, bu konuda çıkan anlaşmazlıkların çözümünü konsolosluk mahkemelerinden alıp karma mahkemelere vermek maddesi yer almaktadır. Bir diğeri yine Mısır maliyesinin işlerinin ecnebilerin yönetiminden kurtarılması konusudur. Üçüncüsü Mısır maliyesinin borçları, demiryolları, telgraf ve posta idarelerinin enternasyonal şekliinden çıkarılması, dördüncüsü matbuâtın Mısır nizâmına tâbi kılınması hakkındadır (BOA., A.MTZ. (05), D. 13, G.42, H. 19. 03. 1304).

Mısır'da İngiltere tarafından işgalin ardından girişilen ıslahat işinin İngiltere açısından taşıdığı anlam ve yüklediği misyon ortada olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin meseleye bakışı ve değerlendirmeleri son derece önemlidir. Zira Mısır bir Osmanlı eyaletidir. Meseleyi sadece İngiltere'nin politikaları açısından ele almak tek taraflı bir bakış açısı olacaktır. Bu sebeple ifade etmeliyiz ki Babiâli, başından itibaren

Lord Dufferin Tarafından Hazırlanan Mısır İslahat Programı

“İslahat” teşebbüsünün İngiltere’nin iddia ettiği gibi bir güven ortamı tesis etmesi için gereken gerçek girişimleri içermediğine kanaat getirmiştir. İngiltere’nin gerçek bir çözüm üretmediğini bilhassa iktisadi manada Mısır halkının refaha kavuşturulmasını amaçlamadığını görmüştür. Bâbîâli kendisine sunulan ıslahat programına müdahalede bulunmak istemiş yeni öneriler getirmiş ancak İngiltere tarafından bu öneriler dikkate alınmamıştır. Osmanlı Devleti’ne göre Lord Dufferin Mısır Hidivi’ni himaye altına almakta, Mısır’ın ilhakını sağlamaya çalışmakta, meclis, asker, jandarma, polis teşkilinde bulunarak Mısır yönetiminin ancak İngiliz askerinin müsaadesiyle meşruiyet kazanabileceği zemini hazırlamaktaydı (BOA., Y. PRK. AZJ., D. 5, G. 14, 19 Ra 1299).

Bâbîâli açısından söz konusu programın içerdiği ıslahatların yürürlüğe konulması İngiliz Hükümeti’nin nihai amacıdır. Avam Kamarası’nda yapılan görüşmelerde programın onaylanması Mısır’ın İngiltere’ye ilhak edilmesi anlamını taşımaktaydı. Bu ıslahatlar ile Mısır’da her suretle hukuksuzluğun hâkim olacağı ancak bunun kapatılması için ıslahat perdesinin kullanıldığı düşünülmüştür. Devlet-i Âliye’nin değerlendirmelerinin haklılığını ispat eden ise önemli mevkilerin neredeyse hepsine İngilizlerin yerleştirilmiş olmasıydı. Hidiv tamamen görüntüden ibaret bir konuma getirilmişti. Hidiv hakkında kullanılan şu ifade çok dikkat çekicidir; “...Hidiv’i adetâ bir hayâlet daha doğrusu ehrâmlar kurbunda vaki’ olub Arablar beyninde “ebu’l hûl” denilen sfenks gibi nutk ve harekette âri bir heykel menzelesine koymuşlardır...” bahsedilen Mısır ıslahat programının Mısır’ın ilerlemesi için bir vesile olmayacağı belki bu programda bahsi geçen Meclis-i Mebûsan vâsıtasıyla ülkenin idaresini İngiltere’ye terk etmeyeyaracağı fikri hâsıl olmuştur. Çünkü İngiltere servet ve gücünü, uzun zamandır izlediği bu politikaya borçluydu. Ayrıca İngiliz diplomatın tavsiyelerinden bazısının bölgede yeni isyanlara yol açması da muhtemeldi. Bilhassa fellahların dahi yeni idari düzenleme ile “...müsâ’adât-ı cedideye ciddi bir şey nazarıyla bakarak kendilerini esâretten halâs olmuş ‘add etmeleri umûr-u harbiyedendir. Zira hatt-ı Mısriye’de vaktiyle nâ-ma’lûm olan isyân ve âdem-i itaat efkâr ve hissiyâtının bu günkü günde ahâlinin tabakât-ı süfelâsına dahi sirâyet etmekde olduğu fi’l-hakika ... şu vâdide bazı mertebe-i galeyân-ı efkâr emâreleri hiss ve müşâhede edildiği bu galeyânın ise neticesi İngilizlere müsâid olamayacağı bî-irtiyâbdır...” Liberallerin lideri olan Gladstone tebasında bulunan dâinlerin hukuk ve menâfi’ini muhâfaza bahanesiyle Mısır’ın bütün gelirlerini kontrol altına aldığını müşahade eden Fransa müdâhaleye mecbûr olarak iki devlete münhasır murâkabe-i mâliye usûlünü tesise muvaffak olmuştur. Böylece Mısır’ın zabt edileceği açıktır ve Müslüman halk da buna kesin gözüyle bakmıştır. Devlet-i Âliye’ye göre Gladstone “...âlem-i İslâmiye’nin en son kalesine hücum eylemiş fil-hakika Mekke-i Mükerreme’yi zabt ve tathir ile Kâbetü’l-Ulya ve sakf-ı şerifine İngiliz bayrağını çekmesine bir hat kalmış demektir...” (BOA. Y. PRK. TKM. D. 6, G. 12, 21 C. 1300).

Hidiv’in otoritesinin yeniden tesisi, Mısır maliyesinin yabancıların denetiminden kurtarılması gibi umut vaat eden ifadeleri barındıran program aslında

İngiliz otoritesinin tesisi ve İngiliz menfaatlerinin en üst düzeyde gerçekleştirilmesi anlamı taşımaktaydı. Nitekim Paşaların ve Hidivlerin keyfiliklerine son vererek Mısır'ı bağımsız, modern bir yapıya kavuşturmak ise tamamen çıkarlarına aykırı düşmekteydi. Bunun farkında olan Bâbîâli bu dönemde İngilizler Mısır'da buldukça devletlerin Düyûn-ı Umûmiyye-i Mısıriye fâizlerinde herhangi bir indirmeye gitmeyecekleri, Mısır'ın tahliyesi işinin daha uzun bir zaman erteleneceği düşüncesindeydi. 19 Şaban 1296 tarihli fermân-ı âlîde "... zulüm ve ta'addî vukû'a gelmemek şartıyla memleketin idâre-i umûr-ı mülkiye ve mâliye ve adliyesi Mısır Hidiviyyesine âid olduğundan bunlara müteallik olan nizâmât-ı lâzime-i dâhiliyeyi sûret-i âdiledede ..." tesis etmesi gerekenin Hidiv olduğu ifade edilmekte ve vergiler konusunda halkın refahını sağlayacak ciddi bir düzenleme henüz yapılmadığından "... vergilerin ağırlığı ahalinin borç altına düşmesini imtâc ederek emlâk-ı ahali bankaların ve bazen ağır faizlerle ikrâz-ı nükûd eden ecnebi sermayedârlarının yeddine geçmekdedir. Verginin tahfîfi sûretine çare bulunmasıyla memleketin hâli ve istikbâlini tehdid eden şu Mısır-ı muamelenin önüne bir sed çekilmiş olacağı ve bu ise nüfûz-ı akdes hazret-i hilâfetpenâhîyi mekân-ı Mısıriyyece şimdikinın yüz misli derece de kesb-i terakkî etdireceği şübhesizdir..." denilmektedir (BOA., A.MTZ. (05), D. 13, G.42, H. 19. 03. 1304).

Durum böyle iken İngiltere, ıslahat programını genişleterek her alana nüfuz ettiği tarihlerde bunun faydalı sonuçlarına dair raporlar hazırlamıştır. Mısır General Konsolosu Sir Evelyn Baring tarafından hazırlanan bir layiha bunun dikkat çekici örneklerinden biridir. Raporda Mısır'ın 1890 yılındaki genel durumu ile geçen zaman içerisinde gelir-gider durumu hakkında bilgi verilmekte ayrıca Mısır'ın idari yapısı, ıslahat ve gelişmelerine dair bilgiler verilmektedir. Rapora göre İngiltere'nin bölgede gerçekleştirmeyi başardığı ilerlemenin örneği olarak karma mahkemeler, konsolosluk mahkemelerinde yapılan düzenlemeler, maliyede görülen iyileşmeler gösterilmiştir. İşgalin ve kalıcılığına hizmet eden ıslahatların faydalarını ispat etme gayreti taşıyan açıklamalar işgalin Mısır halkını yöneticilerin zalim idaresini kurtardığını ve mâliyede önemli iyileşmeler sağlandığını vurgulamakla başlamaktadır. Bilindiği üzere Mısır'ın işgalden uzun bir zaman yöneticilerinin özellikle iktisadi politikalarında son derece keyfi uygulamalarda bulunmaları ve halkı ağır bir vergi yükü ile karşı karşıya bırakmaları söz konusuydu. Yanı sıra ölçsüz harcamalar iflası beraberinde getirmişti. Bundan tek başına sorumlu olduğu algısı yaratılan Mısırlı yöneticilerin yabancı devletler ile olan münasebetlerinden söz edilmemekle birlikte Hidiv Tevfik Paşa'nın İngiltere'nin desteği ile iş başına geldiği unutulmamalıdır;

"Mısır'ın İngiliz askeri tarafından işgali ile ... memûrin-i hükümetin harekât-ı ... zâlimânesine dahi hitâm verildi. Angarya usulü kâmilten lağv ve kırbaç isti'mâli men' ve memleketinin başlıca medâr-ı ma'mûriyeti olan ameliyyât-ı iskâiye ıslâh kılındı..." Mısır askeriyesinin yeniden düzenlenmesinin ve halka hizmet verecek olan hastane gibi yerlerin de ıslahının sağlandığı ifade edilmektedir. "... Bundan mâ'adâ cüz'i ve fakat muntazam bir kuvve-i askeriye tertîb olunub esâret lağv edilmekte ve

habishâneler ve hastahâneler ile mekâtib müteallik-ı husûsâtda islâhât-ı ciddiye husûle gelmekdedir. Ahvâl-i Mısıriyye'nin ıslahında tesadüf edilen müşkilât-ı mevzû'aya nazaran ıslahat-ı vâkıanın derece-i ehemmiyeti Mısır'ın bundan on veya on iki sene evvelki halini bilenler tarafından tamamıyla tasdîk edileceği şübhesizdir..." bu ifadelerin işgali meşru göstermeye çalışan ifadeler olduğu şüphesizdir. İşgalden önceki dönemlerde ve işgalin ilk yıllarında Mısır'ın içinde bulunduğu olumsuzluklara atıfta bulunulan bu cümlelerin devamında Hidiv'in İngiltere'ye olan desteğinden de bahisleşöyle devam edilmektedir; *"... Ancak şurasını dahi ilâve etmeliyim ki Hidiv hazretleri emr-i ıslahata cidden muâvenet etmemiş olsa idi bu bâbda sarf edilen mesâi ve ikdâmât heman kâmilin neticesiz kalacak idi. Vâkıan bin sekiz yüz seksen iki senesinde hatt-ı Mısıriyye Arabi Paşa ile 'avânesinin zulm ve cebirinden kurtarıldığı zaman ahvâl-i memleketin heman ıslâh edileceği ale'l-umûm ümîd olunmakta idi. Umûr-ı idârenin adem-i intizâmı ıslahat-ı mutasavvıranın sür'at-i icrâsına mânî olmuş ise de ıslahat-ı vâkıanın ciddiyet ve ehemmiyeti ahâli-i memleket tarafından lâyıkiyla takdir olunduğu gibi mukaddema icrâ-i ıslahata muhalefet eden ashâb-ı nüfuz dahi el yevm işbu muhâlefetden bir dereceye kadar ferâğât ediyorlar..."* görüldüğü üzere Arabi Paşa ve taraftarlarının zulmünden Mısır halkını kurtaran kahraman İngiltere'dir. Bu operasyonun hemen ardından bazılarının "ıslahat" ın hemen gerçekleşeceği yönündeki düşüncelerine rağmen memleketin içinde bulunduğu aşılması güç sıkıntılar ve köhne yapısı düzenlemelerin uzun zaman almasına sebep olmuştur. Bununla birlikte ciddi bir mesafe kat edilmiş fakat Mısır'ı tam manası ile refaha kavuşturmak için İngiltere'nin yapması gereken çok iş bulunmaktadır, sadece vergiler konusunda değil eğitim, hukuk alanları da buna dâhildir. Eğer bahsedilen sahalarda istenilenler gerçekleşmezse yeniden aynı sıkıntıları yaşama ihtimali bulunmaktadır; *"... Mâhaza bâlâda beyân olunduğu vechile Mısır'da islâhât-ı ciddiye husûle gelmiş ise de memleket-i mezkûrenin ahvâl-i umûmiyesi sûret-i matlûbede olduğu denilebilmek için daha yapılacak pek çok şeyler vardır. Vergiler tenzi-i amelîyyât-ı iskâiye tevsî' ve ale'l-husus umûr-ı adliye ile umûr-ı maarif daha mükemmel bir sûretde islâh olunmalıdır. Şu hale nazaran ıslahat-ı vâkıa henüz gereği gibi tekerrür etmediğinden deruhde etdiğimiz işi ikmâl etmeyecek olur ise de islâhât-ı mezkûre neticesine kalmış olur ancak ahâli-i memleket idâre-i sâbıka zamanında dûçâr oldukları mezâlim ile daha muntazam bir idâre tahtında nâil olabilecekleri beynindeki farkı lâyıkiyla his ve takdîr etdiklerinden idâre-i sâbıka zamanındaki ahvâlî îade maksadıyla vukû bulacak her gûne teşebbüs hem Mısır'da iğtişâşât-ı dahiliyyeyi müstelzim hem de Avrupaca bir mesele-i 'azimiye zuhûruna mucib olacaktır..."* bununla birlikte uzun bir zamandır devam eden işgale rağmen İngiliz General Konsolosu Mısır'ın yabancı bir devlet tarafından işgaline razı olmadığını ve bölgede bulunma sebebinin de böyle bir tehlikeye engel olmak amacıyla hizmet ettiğini söylemekten geri durmamıştır; *"... Mısır'ın ecnebi bir devlet tarafından işgâli tarafdârı olmadığım gibi böyle bir işgâli davet edebilecek ahvâlin men-i zuhûru için vüs'i ve iktidarım dâhilinde sarf-ı mesâi etdim. Fakat memleket-i mezkûrenin vakitsiz tahliyesinden hâsil olabilecek muhâtırât-ı 'azimeyi bildiğim*

cihetle böyle bir tedbirin ittihâzını bit-tabii tavsiye edemem..." (BOA. Y.A.HUS. D.248, G. 68, H. 22 11 1308).

Sonuç

İngiltere'nin Mısır'da kalmak ve menfaatlerini kalıcı hale getirmek için hayata geçirdiği planlar ve ıslahat çalışmaları uzun bir zamana yayılmıştır. İşgalin üzerinden 10 yıl geçmesine rağmen İngiliz Hükümeti her fırsatta işgalin haklılığını ispat etmeye çalışmış, ıslahatlarının faydalarından bahsetmiştir. 1891 senesinde İngiltere'nin bölgedeki faaliyetlerinin neticelerinin anlatıldığı bir layihada ıslahatların neticesi olarak Mısır'ın idari, iktisadi ve askeri durumu hakkında şu bilgiler yer almaktadır;

En önemli gelişme olarak müskirat satışında yapılan düzenleme ile gelirin artırılmış olmasından bahsedilmektedir. *"...Bu sene tanzim ve neşr olunan kavâyinin en mühimi müskirât kanunnâmesidir. Kanûn-u mezkûr mücebince müskirât fûruhtu hakkın tahdid olunmuş ve bu veçhile birçok suistimâlin önü alınmıştır. Bin sekiz yüz doksan bir senesinde vâridat on buçuk milyon ve mesârif dokuz buçuk milyon liraya bâliğ olmuş ve şu sûretle bir milyon lira fazla zuhûr etmiştir..."* yine ithalat ve ihracata dair yapılan düzenlemeler de İngiltere'nin kâr oranını artırmıştır. Ayrıca ekilebilir arazinin de sulama teknikleri ve daha modern ziraat usullerini uygulanması sayesinde arttığını söylemek mümkündür. Hatırlanacak olursa Lord Dufferin daha bölgeyi terk etmeden sulama işlerinin düzenlenmesi için Hindistan'dan görevliler getirilmesi için çalışmıştı. Zira bilindiği üzere İngiltere'nin bölgeye müdahalesinde en önemli sebeplerden birisi kâr elde etmektir; *"... İthalat ve ihracat ile alel umum muamelatı ticariyenin tevsî'i ahval-i memleketin gitdikçe iyileşmekte olduğuna delâlet eder 'ameliyât-ı ıskâye icrâsına devam olunarak kâbil-i zir'a olan arâzinin mikdârı seneden seneye tezâyid etmektedir..."* alt yapı, ulaşım ve ordu ile ilgili gelişmeler hakkında verilen bilgiler şöyledir; *"... Demiryollar ve posta ve telgraf mu'âmelâtı sûret-i muntazamada cereyân ve gündün güne tevsî'i etmektedir. Mısır askeri el-yevm beş yüz seksen dört zâbit ile on üç bin yüz seksen bir neferden ibâret olup bunların yanında yalnız yetmiş beş İngiliz zâbiti vardır. Sudan'ın tekrar işgali memleketçe fevâid-i 'azimeyi mücib olacak ise de el haletü'l- hâze hudûd-ı nezâret-i müessine tahtında bulundurmağla iktifa edilmelidir. Çünkü İngiliz askeri Mısır'da kaldıkça Sudanilerin bir hareket-i tecâvüz-kârâneye cesâret etmeleri muhtemel değildir..."* sözü edilen gelişmelerin dışında ıslahat çalışmalarının yapılmasına devam edilmesi gereken adliye, zabtiye ve eğitim kurumları gösterilmektedir. Bir darülfünun açılmasının planlandığından bahsedilmektedir; *"...Umûr-ı adliye ve zabtiye mu'âmelâtı ıslâh olunacağı gibi mekâtibin tezâyidi ve usûl-i tedrisiyenin sâyesinde 'ulûm ve maarif sûret-i dâ'imede tevsî'i etmektedir. Hatta bir darülfünun küşâdı dahi tasavvur olunub hatta bu tasavvur fiile iysal edecektir..."* son olarak da bütün bu gelişmelerin devamlılığı İngiliz askerinin çekilmemesi gerektiğine bağlanmaktadır; *"...el hâsil ahvâl-i siyâsiye tebdil etmedikçe ıslahat ve terakkiyâtın devam edeceği aşîkardır. Vâkia âhiren ahvâl-i Mısriye hakkında vâki olan müzekkerat ve neşriyât bir dereceye kadar teşviş-i ezhânı mücib olmuş ise de terakki-i memlekete mâni olmuştur. İngilizaskerinin çekilmesi zamanı henüz gelmediği gibi ahâli-i memleket*

dahi işgâle nazar-ı memnûniyetle bakmaktadır” (BOA. HR.TO. D. 65, G.88, 25 Mart 1892).

İngiliz askerinin Mısır’dan bu tarihlerde çıkarılmasının sakıncalı bulunmasının sebeplerinden biri ve belki de en önemlisi İtalya ve Fransa’nın Ortadoğu politikalarının İngiltere’yi tehdit eder bir hal almasıdır. İngiltere Mısır’dan askerini çekmesi halinde bunu birtakım şartlara bağlayarak bölgede Fransa, İtalya yahut bir başka devletin tehdidi söz konusu olduğunda tekrar Mısır’a asker sevki konusunda sadece Osmanlı Devleti’ne bağlı kalmak bunun dışında serbest davranabilmek için gerekli düzenlemeleri vazgeçilmez görmüştür; Lord Salisbury’ye göre “...İtalya’nın Trablus üzerindeki efkârı ma’lûmdur ve devlet-i müşârünileyhinm Habeşistan tarihiyle Nil vadisine kadar gitmek ve nehr-i mezkûrun mecra-i ’ulyâsında yerleşmek tasavvurunda bulunduğu iddia olunuyor. Diğer taraftan Fransa Devleti dahi Trablus hakkında bulunuyor gibi görünüyor. Fransa’nın “Bezret” limanını birinci derece bir harb limanı haline vaz’ için bu aralık icra eylediği ‘ameliyât-ı ‘azimiye Trablusgarb ile Mısır’ın emniyetince büyük bir muhâtaradır... Fransa Hükümeti bunun mesârifini Tunus hazinesine tahsil etdirmeğe muvaffak olub bu ise tahsisât talebi için parlamentoya müracaat lüzûmunu bertaraf ediyor. “Bezret” te büyük bir askeri limanın inşâsı Bahr-i Sefid muvâzenesini kâmilten tebdil edeceğini şübhem yokdur...” diyerek eğer İtalya ve Fransa amaçlarına ulaşırlarsa Kızıl Deniz’de güç dengesinin değişeceğinden bu sebeple Mısır’ı terk etmenin doğru olmayacağını anlatmaktadır. Mısır’ın boşaltılması için düşünülen projelerle ilgili olarak ise şunları söylemektedir; “... asla kabul etmeyeceğim mukavele layihasında başlıca iki nokta vardır. Birincisi mukavelenameyi devletlerden birinin ‘adem-i muvâfakatına rağmen mevki-i icraya vaz’ etmek teklifini hâvi olan maddedir. Ben devletlerin evvelce muvâfakatını lâbîd ‘add etmekdeyim. Zira tahliyeden sonra İngiltere Devleti Mısır’ı hârici veya dâhili bir muhâtaraya karşı müdafaa için hatt-ı Mısriye’ye asker sevğine lüzum görecektir olur ise mukâvele-i cedidiye muvâfakat etmemiş olan devletlerden biri (mesela Fransa Hükümeti) Paris mu’âhedesine istinâden İngiliz askerinin Mısır’a ‘avdetine muhâlefet edebiliyor. Binaenaleyh bu maddeyi müteallik şartın bir tekrar vaz’ı ... melfuf şeklindeki notaların ibkâsı husûsunda isrâr eylerim. İkinci noktaya gelince şimdiki lâyihaya nazaran memleketin müdâfaası icâb etirdiği hâlde İngiliz askerinin Mısır’a ‘avdeti evvel be-evvel Hükümet-i Seniye’nin muvâfakatına menûd ... olacak gibi görünüyor. Memleket dâhilî veya hâricî bir muhâtaraya karşı müdafaa için her ne zaman lüzûm görür isek Mısır’a asker sevğine mukâvele-i mezkûre ile ... mezûniyet verilmesi arzusundayım. Şu kadar ki bu takdirde İngiltere kabinetosu Devlet-i Aliyye müstesna olduğu halde düvel-i sâire hariç tutulmak üzere keyfiyeti yalnız Hükümet-i Seniye’ye iş’ar ile iktifâ edecek ve fakat evvelce Devlet-i Aliyye’nin muvâfakatına intizâra mecbûr olmayacaktır” (BOA. Y. EE. D. 3, G. 266, 10 N 1307).

Nihayet Mısır’ı tam manası ile Osmanlı Devleti’nden koparmak için İngiltere’nin planları birbirini izlemiştir. Uluslararası siyasetin önemli gündemlerinden birisi olan “Mısır Meselesi” nin İngiltere’nin istediği şekilde sonuçlanması için bölgede bazı konularda takip ettiği siyaset hakkında olan bir belge

Sevda ÖZKAYA

İngiltere'nin işgalin ilk yılında benimsediği "ıslahat" fikrinin taşıdığı boyutları göstermesi bakımından önemlidir;

"...İngiltere'nin Mısır meselesini kendi arzuları gibi hal ve intâc için hareket ittihaz eyledikleri bazı medâr-ı esâsiye

1. *Ahâli-i Mısriye'yi Devlet-i Aliye-i şahânelerinden soğutmak ve aralarına fitne ilkâ etmek*

2. *Câmiu'l- ezher'de ulûm-ı diniyenin tedrisini men' ve tatil eylemek*

3. *Bulak Matbaası'nı kapatmak*

4. *Ehl-i İslam'ın Hicaz'da mecmû' ve ittifaklarına meydan vermeyecek tedâbire teşebbüs eylemek*

5. *Hatt-ı Mısriye'de ...bir gâile-i ihtilâliye vücûda getirmek*

6. *Hatt-ı mezkûre ahâlisini herhalde fakr ve medyun duruma düşürmek*

7. *Memûriyet-i ümera-i Mısriye'den hilâfet-i İslamiye'ye muhib ve tarafdâr olanları 'azl ve tahkir ve İngiliz'in 'amâl-i fesedesini mürûc olanları mevki-i iktidâra getirmek.*

8. *Hidiv kullarını elde idüb İngiliz himâyesini veya doğrudan doğruya tabiiyetini kendisine talep ve kabul ettirmek*

9. *Devlet-i Aliye-i ale'd-devam mesele-i Mısriyeye nazar-ı ehemmiyet etmesine fırsat bırakmamak için mesâil-i sâire ile işgal ve tehdidine çalışmak...*"(BOA. Y. PRK. AZJ. D. 46, G. 9, 29 Z 1320).

İngiltere, Mısır meselesi ile ilgili olarak bölgede kendi kontrolünde bir Arap Hükümeti kurulmasını sağlamak ve Osmanlı Devleti'nin varlığını ortadan kaldırmaya yönelik planını siyasi, sosyal ve iktisadi sahada yürütmüştür. Özellikle Ezher ulemasının çalışmalarına engel olarak ulemanın Hilafet'e olan bağlılığını ortadan kaldırmayı amaçlamışlardır. Bilindiği üzere Ezher'e sadece Mısır'da yaşayanlar değil birçok İslam ülkesinden öğrenci gelmekteydi. Buranın faaliyetlerinin kesintiye uğratılması bütün İslam dünyasına etki edecekti. Böylece öğrencilerin ve ulemanın arasındaki irtibat kesilecekti. Mısır halkının en başta vaat edildiği üzere gerçek bir refaha kavuşması bir yana daimi surette fakirlik içinde kalması İngiltere'ye hizmet etmiştir. Zira İngilizler Mısır maliyesini istedikleri gibi kullanmışlardır.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

BOA. A.MTZ. (05), D. 13, G.42, H. 19. 03. 1304.

BOA. Y. PRK. PT, D. 1, G. 135, 15 ZA. 1299.

BOA. Y. PRK. BŞK. D. 7, G. 69, H. 15 07 1300.

BOA. Y. PRK. TKM. D. 6, G. 12, 21 C. 1300.

BOA. Y. PRK. MK. D. 2, G. 13, H. 29 12 1302.

BOA., Y. PRK. AZJ., D. 5, G. 14, 19 Ra 1299.

- BOA. Y. PRK. AZJ. D.6, G. 11, H. 29 12 1299.
BOA. Y. PRK. AZJ. D.6, G. 113, 2 Z. 1300.
BOA. Y. PRK. AZJ. D. 46, G. 9, 29 Z 1320.
BOA. Y.EE. D.127, G. 40, H. 09 04 1300.
BOA. Y.EE. D.127, G. 42, H. 09. 04. 1300.
BOA. Y.EE. D. 127, G. 47, H. 10.04.1300.
BOA. Y. EE. D. 128, G. 130, H. 05 04 1300.
BOA. Y. EE. D. 128, G. 131, H. 02 06 1300.
BOA. Y. EE. D. 3, G. 266, 10 N 1307.
BOA. Y.A.HUS. D.248, G. 68, H. 22 11 1308.
BOA. HR. SYS. D.1005, G. 98, M. 19.7.1882.
BOA. HR.TO. D. 65, G.88, 25 Mart 1892.

Tetkik Eserler

- Armaoğlu, F. (2003). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. Ankara: TTK.
Carman, H. J. (Mart 1921).England and the Egyptian Problem. *Political Science Quarterly*, 36, (1), 54-57.
Colvin, S. A. (1906). *The Making of Modern Egypt*. London.
Karaca, T. N. (2011). *İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı Büyük Oyun*.İstanbul: Timaş Yay.
Kocabaşoğlu, U. (2004).*Majestelerinin Konsolosları (İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları 1580-1900)*.İstanbul: İletişim Yay.
Kütükoğlu, M. S. (2013). *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münâsebetleri (1580-1850)*. Ankara: TTK.
Özkaya, S. (2015).*Süveyş kanalı, XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Bir Rekabet Unsuru (Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
Özkaya, S. (2007). *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)*. Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
Özkoç, Ö.(2015). *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı, Modernleşme, Merkezleşme, Özerklik*. İstanbul: Ayrıntı Yay.

Extended Abstract

Since the beginning of the 19th Century, while The Ottoman State tended to be divided politically and economically. England, especially after the Industrial Revolution, was becoming a world power and built its economy on colonialism. The wide and plentiful Ottoman lands were irrevocable markets and sources for England. In that century, relation of the two States were built in that frame.

In that relations, the reports and area studies of the English embassies, consulates and military consulates were extremely important. In that period, in which there is no suitable conditions for a direct military invasion yet, England was diplomatically providing the rise and maintainability of its politic and economic privileges and profit. Ofcourse, by the time, with changing conditions, diplomatic activities became pressure elements and increased constantly. That politics were mainly about keeping Russia and France under control and Ottoman State in accompaniment.

Except the aim of transformation of Ottoman lands and market, imports-export to just a source of raw material and profit for England, credit opportunities and projects about fortification of transportation and communication infrastructure that England offered to the Ottoman State, due to well prepared reformations orientated to the area, English politics and reform programmes were mainly to slow down the downfall of the Ottoman State and have the most possible profit. The reformation demands that prepared by English ambassadors and English Government, became remarkable in the Ottoman- English diplomatic, administrative, social, political, economic relations in 19th Century.

Especially, in the post-Napoleon Europe, England, that wanted to be an economic leader, Firstly needed the nationalization of its Embassies in Ottoman States. Then, Lord Palmerson, The Minister of Foreign Affairs (1830-1841 Tanzimat Period) attached a great importance to the observation of the Ottoman central and provincial administration and determining its weaknesses and faults.

From that point of view, Lord Dufferin, the English Ambassador of Istanbul was given the mission of preparing a reformation programme which would serve to the English benefits in the area after the invasion of Egypt and “ freedom for Egypt” slogan. Lord Dufferin, offered a series of reformations to the English Government in order to make Egypt economically and politically dependent to the Ottoman State in appearance; but have an autonomous administration. These offers were accepted and applied. The Ottoman State believed that the programme ensure England to stay in the area longer.

England’s plans and reforms for staying in Egypt, were spread on a long period of time. Although the occupation occured ten years ago; English government was trying to prove the justness of it and told the benefits of the reforms constantly.

In a memorandum in 1891, which was about the results of England’s activities in the area, there was these data over Egypt’s politic, economic, social, administrative and military status as results of the reforms. It was told about an increase in profit due to the new regulations about alcoholic beverages, as the most important result.

The regulations over exportation and importation also increased the England’s profit. In addition, it is possible to say that, arable land was increased due to the modern agriculture techniques. Lord Dufferin had striven for bringing

Lord Dufferin Tarafından Hazırlanan Mısır Islahat Programı

employees from India in order to regulate the watering issues before leaving the area. Because, as known, one of the most important aims of the British intervention was profit increase. One of the most important reasons- maybe the most important reason- of keeping the British soldiers in Egypt was Italy's and France's Middle East Politics which were becoming threatening for England.

England considered regulations necessary that provide to be dependant only Ottoman States' permission about sending military to the area in case of military going out of Egypt and if there would be any threat of France or Italy or another state. England maintained the plan of annihilating the Ottoman existence in the area and providing an Arabian government under the control of England, in politic, social and economic areas.

Especially by preventing the studies of savants of Al-Azhar, they aimed to annihilate the loyalty of the savants to the Caliphate. As known, students from many Muslim countries were arriving to Al-Azhar and Al-Azhar one of the most important education center in Islamic World, Interrupting its activities would effect whole Muslim world. Thus the connection between savants and students would be lost. Aside the English promises of bringing a real welfare to people of Egypt; continuous poverty was serving to England. Because the English used the Egypt economy as they wished.